музейні реліквії

ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

хрести, ікони, складні

Regular forming of church artifacts gathering in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum started in 1906 when Lubny philanthropist, founder of museum tradition in the region Kateryna Skarzhynska (1852–1932) gave her Kruhlyk collection to the museum. Prominent artist, architect, ethnographer Kost Moshchenko (1876–1963) became curator of ethnographic and church departments of the Poltava Zemstvo Museum. His further gatherings and findings, exhibits of Poltava Eparchial Warehouse that came in 1915 after the First World War, expedition findings of famous museum scientists Danyla Shcherbakivskyi (1877–1927) and Vadym Shcherbakivskyi (1876–1957), Valentyn Nikolaiev (1889–1973), Mykhailo Rudynskyi (1887–1937), Yakiv Ryzenko (1892–1974), Nykanor Onatskyi (1874–1937) during the first third of the 20th c. enriched fund collection greatly. During the Second World War church rarities were partly took to Germany, partly – evacuated. In the 1950^{s}–1980^{s} cult items almost stopped coming to the museum gathering because of dominating atheistic views. Gathering and forming of the collection were restarted again in time of Ukrainian Independence.

There are more than 300 objects of cult ancient Rus and late medieval metal plastics, and things made of copper alloyages connected with orthodox culture from Pomorye (Vyhoretskyi monastery), masters from Huslitsa, Moscow and Slobozhanshchyna of the 18th – second half of the 19th cc. that continued traditions of Kyiv Lavra Workshop, in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum modern gathering. In the 19th c. various types of copper molded crosses, icons, folding icons became widespread not only in orthodox but also in folk community of all religious. Small metal plastics were produced at the territory of Russian empire till the early 20th century.

At all stages of its development, art cult molding was closely connected with icon painting, liturgic fabrics creating peculiar ensemble with definite rules formed during centuries. Interinfluence of different kinds of church art helped to enrich plot compositions, diverseness of decorative patterns.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Ірина ВЛАСЕНКО

ХРЕСТИ, ІКОНИ, СКЛАДНІ

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2026

УДК УДК 642.72:94(450)"0774/0999"(477.53)"05/06"

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 7 від 24.06.2025 р.)

Видання здійснене за фінансової підтримки ФОП С. В. Михайлика

Ірина Власенко. Хрести, ікони, складні. ПКМ імені Василя Кричевського. Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2026. 16 с.: іл. (Музейні раритери, вип. 26).

Iryna Vlasenko. Crosses, Icons, Folded Icons. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan» LLC, 2026. 16 p.: (Museum relics, issue 26).

У виданні подано історію формування колекції церковних старожитностей Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з акцентом на окремих артефактах дрібної металопластики (хрести, ікони, складні).

An issue contains information about forming of church artifacts collection in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum with accent to separate items of small metal plastics (crosses, icons, folding icons).

© Ірина Власенко, 20265.
© ПКМ імені Василя Кричевського, 2026.
© ТОВ «Майдан», 2026.

Планомірне формування збірки церковних старожитностей Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі – ПКМ імені Василя Кричевського) розпочалося 1906 року передачею лубенською меценаткою, засновницею музейної справи в регіоні Катериною Скаржинською (1852–1932) своєї Круглицької збірки. Хранителем етнографічного і церковного відділів Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині ПКМ імені Василя Кричевського) став Кость Мощенко (1876–1963), відомий художник, архітектор й етнограф. Його подальші збори і надбання, експонати Полтавського Єпархіального давньосховища, що надійшли до музею у 1915 р. за Першої світової війни, експедиційні знахідки визначних учених-музейників Данила Щербаківського (1877–1927) і Вадима Щербаківського (1876–1957), Валентина Ніколаєва (1889–1973), Михайла Рудинського (1887–1958), Якова Риженка (1892–1974), Никанора Онацького (1874–1937) упродовж першої третини XX ст. значно поповнили фондову колекцію. За Другої світової війни церковні раритети частково були вивезені до Німеччини, а частково евакуйовані. У 1950–1980-х рр. предмети культу майже не надходили до музейного зібрання через пануючі атеїстичні погляди. Збори і формування колекції відновилися вже за доби Української Незалежності.

У сучасному зібранні музею нараховується понад 300 предметів культової давньоруської та пізньосередньовічної металопластики, а також вироби з мідних сплавів, пов'язані зі старообрядницькою культурою Помор'я (Вигорецький монастир), гуслицьких і московських, а також слобожанських майстрів XVIII – 2-ї пол. XIX ст., які багато в чому продовжували традиції Київської Лаврської майстерні.

Дрібна металева пластика літургійного змісту була завезена на землі Давньої Русі з Візантії після прийняття християнства. Наперсні хрести, ікони носили поверх одягу як знак приналежності до цієї релігії. В XI–XIII ст. Київська Лаврська майстерня стає центром виготовлення такого роду предметів у Давньоруській державі. Спочатку

копіюючи грецькі зразки, київські майстри поступово створюють свої іконографічні варіанти, зображують місцевих святих. Після монголо-татарської навали, у XIV–XV ст., центр дрібного культового лиття переміщується з Києва до Новгорода, а з кін. XVII ст. до І-ї пол. XIX ст. першість посідає Помор'я (Виговський монастир), де розповсюджується старообрядництво. Саме старообрядці визнають мідь як цілющий і охоронний матеріал, що пройшов очищення вогнем. У старообрядницькому середовищі набувають популярності двох–трьох-чотирьохстулкові складні, які були своєрідними замінниками іконостасів. У другій половині XVIII ст. виникає ще один потужний центр старообрядницької культури – Гуслиці (підмосков'я). А з другої половини XIX ст. масове виробництво переходить до москви і вже носить комерційний характер. У XIX ст. різні типи міднолитих хрестів, іконок, складнів отримали широке розповсюдження не тільки в старообрядницькому, а й взагалі у народному середовищі, безвідносно до його віросповідання. Дрібна культова металева пластика вироблялась на землях російської імперії до початку XX століття.

Інтерес до опису і збирання відомостей про предмети культу серед вітчизняних істориків виник у другій половині XIX ст. Основні студії у цій галузі проводили як церковні (викладачі духовних навчальних закладів), так і світські дослідники – збирачі українських старожитностей, мистецтвознавці, археологи. Серед них відомі імена: Микола Біляшівський (1867–1926), Федір Вовк (1847–1918), Дмитро Яворницький (1855–1940), Сергій Кульжинський (1867–1943), Карл Болсуновський (1838–1924) та інші. Проблему належного збереження археологічних та історичних культових реліквій (ікон, хрестів, панагій тощо), що перебували у церквах та монастирях, у 1874 та 1899 рр. розглянули III та XI Археологічні з'їзди, які відбувалися в Києві. Проведення з'їздів супроводжувалось виставками предметів із приватних зібрань. У цей час були видані ілюстровані каталоги колекцій: «Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского» (1898), «Древности русские: кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко» (1899–1900), «Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской духовной академии» (1912–1915), «Полтавское Епархиальное Древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии» (1909).

За радянських часів ставлення офіційної науки до вивчення релігійних пам'яток кардинально змінюється. Пожвавлення у цьому напрямку в Україні відбулося за останні тридцять років (досліджен-

ня В. Пуцка, О. Попельницької, О. Мішнєвої, В. Зоценка, Р. Орлової, С. Пивоварової, В. Павлової, Є. Архипової та ін.).

Художнє культове лиття на всіх етапах свого розвитку було тісно пов'язане з іконописом, а разом із ним, тканинами літургійного змісту складало своєрідний ансамбль, канони якого вироблялися протягом століть. Взаємовпливи різних видів церковного мистецтва сприяли збагаченню сюжетних композицій, багатоплановості декоративного оздоблення.

Нижче представляємо вибрані артефакти полтавської колекції, в яких відбилися формотворчі, художні, стилістичні ознаки часу і місця створення.

1. Хрест-тільник. XI–XII ст. Бронза; лиття. Давня Русь. ПКМВК 11634, М 1330.

Розіп'ятий Ісус зображений без Голгофського хреста, його ідею втілював маленький хрестик над головою Спасителя. Це пояснюється загальним урочисто-радісним характером давньохристиянського мистецтва, яке не робило наголосу на стражданнях.

2. Хрест-енколпіон (верхня стулка). XIII ст. Давня Русь. Бронза; лиття. ПКМВК 18044, М 2037. З колекції Полтавського Єпархіального давньосховища.

Енколпіон — двостулковий нагрудний хрест-реліквар. З'явився на Русі у X ст. в період поширення християнства. Як правило, всередину таких хрестів вкладали мощі святих або частинки освяченої просфори. На верхній стулці обов'язково зображували Розп'яття, на спідній — образ Богородиці, святих.

3. Хрест-енколпіон (спідня стулка). XIV–XV ст. Мідний сплав; лиття. ПКМВК 18049, М 2042. З колекції К. М. Скаржинської.

Із зображенням пророка Іллі на повний зріст із сувоєм у лівій руці.

4. Хрест нагрудний, двосторонній. XIV–XV ст. Мідний сплав; лиття.

ПКМВК 18052, М 2045. З колекції К. М. Скаржинської.

Двосторонні хрести-похідні від енколпіонів, повторювали їх форму, але були монолітними. На лицьовому боці – Розп'яття з предстоячими та святими на кінцях рамен, на зворотному – Богородиця Знамення у ромбі.

5. Хрест-тільник «Микита, що побиває біса». XIV–XV ст. Мідний сплав, лиття. ПКМВК 11627, М 1317.

Цей сюжет став символом перемоги над пеклом, сатаною. Хрести-тільники зі святим Микитою використовувалися й як своєрідні обереги.

6. Хрест нагрудний. Символічний. XVIII ст. Слобожанщина. Мідний сплав, емаль; лиття, емалювання. ПКМВК 4403, М 889.

Символічні хрести – без іконографічних сюжетів, але з глибоким алегоричним змістом. На нашому екземплярі євангелістів зображено у вигляді чотирьох променів, що виходять з кожного кута середохрестя. Цата у центрі означає славу імені і подвигу Ісуса, що доповнюється написами: «Цар Слави», «Ніка» («Переможець»).

7. Хрест нагрудний. Символічний. XVII ст. Метал; лиття. ПКМВК 3946, М 482. З колекції К. М. Скаржинської.

Хрест у вигляді життєдайного Дерева життя.

8. Хрест нагрудний. XVIII ст. Метал; лиття. ПКМВК 4059, М 585.

Символічного змісту набуло і закінчення вертикального стовпа хреста у вигляді якоря. Якір – прообраз хреста, символ надії. Одна із версій – походження цього знаку, можливо, пов'язане із символікою півмісяця як Царства Небесного.

9. Хрест нагрудний. Кін. XVIII–XIX ст. Слобожанщина. Срібло, позолота, бірюза; лиття. ПКМВК 3876, М 416. З колекції К. М. Скаржинської.

За формою походить від запорозьких: має лінійні трапецієподібні розширення напівбалок із відлитим разом з основою розіп'ятим Господом. Зовнішні кути середохрестя прикрашені променями, що в цілому утворюють форму квадрату.

10. Хрест нагрудний. Кін. XVIII–XIX ст. Метал, аметисти. ПКМВК 18008, М 2016. З колекції К. М. Скаржинської.

Використовувався як жіноча прикраса.

11. Хрест нагрудний. Кін. XVIII–XIX ст. Метал, кольорове скло. ПКМВК 3854, М 395. З колекції К. М. Скаржинської.

Використовувався замість дукача. Особливо популярною така форма хреста у вигляді квітки зі скляними вставками була серед жінок Полтавщини.

12. Хрест кіотний з чотирма предстоячими. Кін. XVIII – 1-ша пол. XIX ст. Мідний сплав, емалі; лиття, емалювання, ритування. ПКМВК 75460, М 3235.

Такий тип хреста з'явився у Вигорецькому монастирі (Помор'я), а потім відливався в усіх старообрядницьких майстернях. В Україні його називали «хрест із рушниками». Саме дві прямокутні пластини по боках, де розташовувалися предстоячі, за формою нагадували рушники. Оздоблений різнокольоровими емалями, а на зворотному боці – ритованим бароковим орнаментом.

13. Середник тристулкового складня із композицією «Деісіс». 1-ша пол. XIX ст. Мідний сплав, лиття. ПКМВК 3928, М 465.

З колекції К. М. Скаржинської.

Складень, який в народі називали «Дев'ятка» (у середнику – зображення Господа Вседержителя з Дівою Марією та Іваном Хрестителем,

на бічних стулках – шести святих). Присутність на бічних стулках ангела-охоронця і Миколи Чудотворця – покровителя мандрівників – доводить, що «Дев'ятки» були «дорожніми» іконами.

14, 14-а. Складень двостулковий. XVIII ст. Мідний сплав; лиття. М 411, ПКМВК 387. З колекції К. М. Скаржинської.

Такі мініатюрні складні з багатопелюстковою квіткою на звороті називали «солдатськими» (носили військові нижчих рангів).

15. Складень двостулковий «Панагія», з кілеподібним закінченням. XVIII ст. Мідний сплав, лиття. Помор'я. ПКМВК 3865, М 405.

З колекції К. М. Скаржинської.

Панагія – від грецької «Всесвята», один з епітетів Богородиці, який використовується у християнстві східного обряду. На правій стулці – Богородиця «Знамення», на лівій – Старозавітна Трійця.

Одним із найдавніших образів Пречистої, що сформувався ще за часів Давньої Русі, є Богородиця Знамення – поясна фігура з піднятими руками, на рівні грудей у медальйоні – образ благословляючого Христа-Немовляти. За своїм урочистим монументальним характером ікони Знамення, з її підкресленою центральною віссю та строго симетричною композиційною побудовою, найбільше відповідає культовому призначенню. Цей величний і строгий моленний образ наочно демонстрував нерозривний зв'язок між Христом і Богородицею.

Образ старозавітної Трійці – символ одвічної згоди і джерела буття Світу.

16. Ікона «Святий Афанасій сидячий». XIX ст. Срібло, позолота, дерево; лиття, гравірування, живопис. ПКМВК 3878, М 418. З колекції К. М. Скаржинської.

Образ святого Афанасія у срібній з позолотою ризі з вигравіюваною на ній ракою з тілом покійного святителя. Як відомо, Константинопольський патріарх помер у Лубенському Преображенському Мгарському монастирі, де 1654 року був і похований у сидячий позі: тіло святого у повному облаченні було вміщене в крісло і впущене у кам'яну гробницю монастирського храму. Звідти і назва ікони.

17. Ікона «Баликінська Пресвята Богородиця». Кін. XVIII – поч. XIX ст.

Срібло, дерево; лиття, гравірування, живопис. ПКМВК 5073, М 1157. З колекції К. М. Скаржинської (передано К. В. Болсуновським).

Поява Баликинської Пресвятої Богородиці пов'язана із сумною сторінкою в українській історії, коли під час Північної війни спроба гетьмана Мазепи здобути в союзі зі шведами свободу для України закінчилася трагічною поразкою. За легендою, саме у цей час, в хаті значкового товариша Стародубського полку Тимофія Дульського в Стародубі на Чернігівщині ікона почала сльозоточити. Назву «Баликінська» отримала після переміщення її до новозбудованої церкви в с. Баликіному того ж Стародубського повіту Чернігівської губернії. Образ прославився численними зціленнями хворих.

Ікона з нашої колекції має овальну форму, написана на дереві олійними фарбами (інкарнат і фігура маленького Христа), корона й одяг Богородиці вигравірувані та викарбувані на срібній оправі. Іконографія Баликінського образу схожа до західних зразків ікон «Різдво Христове» і «Поклоніння волхвів» (Богородиця нерідко зображалася навколішки, з притиснутими до грудей руками, перед лежачим в яслах Богонемовлям). Баликінська Богородиця належить до ізводу «Замилування»: Матір Божа, склавши руки на грудях у молитовному жесті, спрямовує ніжний погляд до немовляти, що лежить на її колінах. Манера письма українських ікон епохи бароко нагадує європейську картину. Вітчизняні іконописці не наслідували візантійських, а потім і російських зразків зі зворотною перспективою, неземною відстороненістю ликів.

18. Хрест кіотний (Мале Патріарше Розп'яття, Малий Виносний Хрест). Кін. XIX ст. Гуслиці або москва (?). Мідний сплав, емалі; лиття, емалювання. ПКМВК 4943, М 1027. З колекції К. М. Скаржинської.

Розп'яття із предстоячими і вибраними святими, клеймами-іконами з сюжетами Різдва, В'їзду до Єрусалима, Сходження до пекла, Трійці і Вознесіння, а також із зображенням Саваофа вгорі. Весь цей міні-іконостас увінчується вісьмома херувимами на штифтах, розташованих напівколом. На звороті вигравіюваний текст молитви старослов'янською мовою: «Хрест хранитель всього Всесвіту». На лицьовому боці прикрашений синьою та білою емалями. Під час літургійних процесій подібні Великі і Малі Патріарші Розп'яття використовували як церковні хоругви. Їх несли перед найвищими ієрархами, від чого і походить назва «Патріарше».

19. Ікона «Покрова Пресвятої Богородиці». Кін. XIX ст. Мідний сплав; лиття. ПКМВК 1181, М 1366.

З канонічною багатофігурною композицією явлення Богородиці у Влахернському храмі. Навершя у вигляді церковної бані, в середині якого розташований сю-

жет Новозавітної Трійці. Обрамлення – пишна рослинно-квіткова композиція.

20. Стулки складня-тетраптиха «Дванадесяті свята». 2-га пол. XIX ст. москва. Мідний сплав, емалі; лиття, емалювання. ПКМВК 4908, М 994; ПКМВК 4345, М 831.

З другої половини XIX ст. набули популярності складні-тетраптихи «Дванадесяті свята», де на кожній з трьох стулок відліті чотири прямокутних клейма зі святами, а на четвертій – поклоніння іконам Богородиці. У музейній колекції збереглися тільки окремі стулки таких складнів (це пояснюється і тим, що коли з батьківської родини йшли син чи дочка, вони брали з собою частину складня), прикрашені різнокольоровими емалями, з чіткими абрисами фігур, з навершями у вигляді вушок з наскрізними отворами – в ранніх зразках і куполоподібними (з Новозавітною Трійцею) – у більш пізніх.

Література

Беляшевский Н. Ф. Кресты и образки XI –XII вв., найденные в Киеве и Киевской губернии. Археологическая летопись Южной России. Киев, 1900. Т. 2. С. 27—30.

Власенко І. О. Мініатюрні ікони-підвски з колекції Лубенського музею Катерини Скаржинської. Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». 22 листопада 2022 р. Київ, 2023. С. 184–188.

Власенко І. О., Парасочка О. Г. Культова дрібна металева пластика (хрести, ікони, складні) в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. Полтава: Дивосвіт, 2017. Вип. XII. С. 419—431.

Гнутова С., Зотова Е. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – нач. XX века. М.: Интербук-бизнес, 2000. 120 с.

Гриб Ю. С. Хрести-релікварії (енколпіони) доби Київської Русі: магістерська робота на здобуття освітнього ступеня «магістр». URL: http://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1630/

Івакін Г. Ю. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998–2001 рр. Археологія. 2005. № 4. С. 94—107.

Іщенко В. М., Супруненко О. Б. Стулка хреста-енколпіона з околиць Полтави. Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018: зб. наук. пр. Київ; Полтава: Дивосвіт, 2018. С. 150—155.

Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI — XIII вв. Спб., 2003. 428 с.

Леопардов Н. А., Чернев Н. П. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в частных собраниях города Киева. Киев, 1891. Сер. 2. Вып. I–II.

Моргунов Ю. Ю. Летописный город Снепород и его округа X — XIII вв. Спб., 2012. 252 с.

Петров Н. И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. Киев, 1915. Вып. 4–5.

Пономаренко Є. Є. Хрест-енколпіон з с. Проценки на Лівобережжі Дніпра. Старожитності Лівобережного Подніпров'я. 2015: зб. наук. пр. Київ; Полтава: Дивосвіт, 2015. С. 174—177.

Попельницька О.О. Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми. Український історичний журнал. 2009. № 3. С. 199—217.

Тарновский В. В. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев, 1898.

Тимашкова Т. Г. Кресты-энколпионы XI — XIV вв. из собрания Одесского археологического музея. Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур: сб. науч. тр. Киев, 1991. С. 120—124.

Ханенко Б. И., Ханенко В. Н. Древности русские. Кресты и образки. Вып. I—II. Киев, 1899, 1900.

Науково-популярне видання

Ірина ВЛАСЕНКО

ХРЕСТИ, ІКОНИ, СКЛАДНІ

Музейні реліквії, вип. 26

Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.
Дизайн та комп'ютерна верстка **Наталії Васільєвої**
Відп. редактор **Олександр Супруненко**
Фото **Сергія Харченка, Наталії Кондратенко**
Англійський текст **Наталії Кондратенко**

Здано в набір 18.05.2026. Підписано до друку 09.11.2026.
Формат 60×84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 1,0. Наклад 500 прим. (1 запуск – 50 прим.).
Зам. № 05/2026.

Виготівник: ТОВ «Майдан» 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30 E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

